

Podsumowując, należy stwierdzić, że za wschodnią granicą ukazał się bardzo interesujący zbiór źródeł do dziejów jednego z najważniejszych miast ziem północno-wschodnich II RP. Jakkolwiek autorzy wyboru skromnie stwierdzili, że prezentowany tom nie pretenduje do miana pełnego oświecenia zdarzeń i zjawisk w mieście w okresie dwudziestolecia międzywojennego (s. 11), to bez wątpienia ilustruje najważniejsze dziedziny życia stolicy województwa poleskiego. Omawiana publikacja wydaje się również świadectwem powoli postępującej, nieobarczonej uprzedzeniami absorpcji na miejscu tego fragmentu dziejów ziem dzisiejszej Białorusi. Być może świadectwem tym bardziej wartym wzmiankowania, że właśnie Brześć w związku z obroną twierdzy w pierwszych dniach wojny niemiecko-radzieckiej latem 1941 r. stał się swoistą ikoną dominującej tam — a przecież naturalnie w jakiś sposób antagonistycznej w stosunku do „polskiego okresu” — tradycji sowieckiej.

Na zakończenie uwaga niezwiązana bezpośrednio z samym tomem. Niestety omawiana publikacja w chwili powstawania niniejszego tekstu nie funkcjonowała w powszechniejszym obiegu. Ze względów formalnych PAOB jako wydawca nie dystrybuowało książki, więc była ona niedostępna — przynajmniej do lipca 2009 r. — w brzeskich księgarniach. Działo się tak, gdy tymczasem publikacja zdobyła już sobie na miejscu pewien rozgłos i jej udostępnienie jest tam oczekiwane przez osoby interesujące się historią miasta. Należy więc wyrazić nadzieję, że ten stan swoistej „nieobecności” prezentowanej edycji ulegnie zmianie, co zapewne zostałyby przyjęte z zadowoleniem po obu stronach granicznego Bugu, zwłaszcza przez historyków dziejów województw wschodnich w okresie międzywojennym.

Piotr Cichoracki

Jelena L. Zbierowskaja, *Spiecposielency w Sibiri (1940–1950-je gg.)*,
Krasnojarsk 2010, ss. 180

Syberia jest ogromnym terytorium stanowiącym znaczną część państwa rosyjskiego zarówno współcześnie, jak i w wiekach wcześniejszych. Był to region bardzo zróżnicowany pod względem gospodarczym i klimatycznym. Odnosi się to także do mieszkańców Syberii, którzy zawsze tworzyli konglomerat wielu narodowości.

Autorka książki — Jelena Zbierowskaja — od dłuższego czasu zajmuje się naukowo historią społeczeństwa i procesów społecznych zachodzących na terenie Syberii w XX w. Obecnie pracuje w Katedrze Historii Powszechnej Krasnojarskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. W.P. Astafjewa w Krasnojarsku i specjalizuje się w badaniach nad przesiedleniami w okresie II wojny światowej oraz w latach wcześniejszych, zwłaszcza nad interakcjami pomiędzy ludnością napływową (przesiedleńcami) a mieszkańcami Syberii, którzy żyli tu już od kilku pokoleń. Między innymi te zagadnienia stały się przedmiotem jej pracy doktorskiej, a następnie omawianej tu publikacji.

Książka Jeleny Zbierowskiej dotyczy procesów społecznych występujących na Syberii w latach 1940–1950, wśród których jednym z najważniejszych było pojawienie się wielkich grup ludności przymusowo wysiedlonych z dotychczasowych

miejsz zamieszkania i skierowanych przez władze sowieckie na Syberię. Jedną z form przymusowego osiedlenia było tzw. osiedlenie specjalne, a osoby podlegające pod tę kategorię określano w prawie sowieckim jako „specjalni osiedleńcy” („specosiedleńcy; ros. *spiecposielency*) lub „specprzesiedleńcy” (ros. *spiecpieriesielency*)¹. Do tej zbiorowości należeli między innymi obywatele polscy (ludność cywilna) wywiezieni 10 lutego i 29 czerwca 1940 r. podczas masowych akcji deportacyjnych z ziem polskich, zajętych przez Armię Czerwoną we wrześniu 1939 r. i osiedleni w głębi Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich². Oprócz nich do tej kategorii zaliczane były także inne kontyngenty osób deportowanych w latach 1940–1950 m.in.: Niemcy, Kałmacy, Ukraińcy („ounowcy”³), Rosjanie („własowcy”⁴), ludność wywieziona z Litwy, Łotwy, Estonii w latach 1940–1941 i 1945–1949, chłopci z Litwy (uznani za „kułaków”), „ukazniki”⁵ oraz inni.

Prezentowana praca jest bez wątpienia wartościowym naukowym opracowaniem, gdyż ujmuje monograficznie zjawisko przymusowych przesiedleń wielkich grup ludności i rozpatruje je w jednym z najważniejszych okresów w dziejach ZSRR, tj. w czasie II wojny światowej i w pierwszych latach po jej zakończeniu. Należy docenić to, że autorka podjęła trudny temat badań, bo w rosyjskiej pamięci zbiorowej, a także historiografii rosyjskiej dominuje apoteoza Wielkiej Wojny Ojczyźnianej i dlatego podejmowanie zagadnień, które nie mieszczą się w takim podejściu zawsze może

¹ Oznaczało to, że na przymusowym osiedleniu osoby takie pozostawały pod ścisłym nadzorem NKWD (Narodnyj Komissariat Wnutriennich Dieł — Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych), co wiązało się z ograniczeniem ich swobody życia i nadzorem pracy, a ich życie codzienne regulowały odrębne przepisy prawa. „Specprzesiedleńcy” byli specjalną kategorią ludności represjonowanej w ZSRR o odrębnym statusie prawnym niż inne represjonowane grupy ludności, takie jak: więźniowie, osoby wcielone do batalionów roboczych, więźniowie w łagrach. Te zależności i uwarunkowania stały się przedmiotem prezentowanej tu książki Jeleny Leonidownej Zbierowskiej.

² Bardzo duża grupa obywateli polskich deportowanych w latach 1940–1941 podlegała pod kategorię specprzesiedleńców. Jednak do tej grupy nie byli zaliczani obywatele polscy przymusowo przesiedleni podczas drugiej deportacji przeprowadzonej w dniu 13 kwietnia 1940 r., którzy trafili do Kazachstanu. Osobom tym przysługiwał status „administracyjnie wysłani” (administratiwno-wyslannyje). Oznaczało to, że dysponowali częścią praw obywateli sowieckich, między innymi mogli mieszkać w miejscowościach razem z miejscową ludnością i nie osadzono ich w odizolowanych osiedlach. Na specosiedlenie nie skierowano także deportowanych w maju i w czerwcu 1941 r.

³ Rodziny osób podejrzanych lub skazanych za przynależność do Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów.

⁴ Potoczna nazwa byłych żołnierzy Rosyjskiej Armii Wyzwoleńczej, której utworzenie wiązało się z działalnością gen. Andrieja Własowa. Była to formacja kolaborująca w czasie II wojny światowej z Niemcami.

⁵ W języku rosyjskim określano tak osoby deportowane na podstawie postanowienia Rady Ministrów ZSRR z 21 lutego 1948 r. „O wysiedleniu z Ukraińskiej SRR osób, które podstępnie uchylają się od pracy w gospodarce rolnej i prowadzą antyspołeczny pasożytniczy tryb życia” i dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 2 czerwca 1948 r. „O wysiedleniu w odległe obszary kraju osób, które podstępnie uchylają się od pracy zarobkowej w gospodarce rolnej i prowadzą aspołeczny pasożytniczy tryb życia”.

sprawić pewien kłopot badaczowi we współczesnej Rosji. Powstanie tej książki to cenne zjawisko w historiografii rosyjskiej, tym bardziej że merytorycznie jest ona na wysokim poziomie, dobrze napisana erudycyjnie i prezentująca ciekawe podejście do tematu. Praca ma charakter interdyscyplinarny, co czyni ją innowacyjną i wartą uwagi ze względu na warsztat i wykorzystanie źródeł. Dokonana została analiza historyczna przy jednoczesnym antropologicznym i socjologicznym podejściu do kwestii przymusowych przesiedleń jako narzędzia sowieckiej polityki społecznej.

Omawiane zagadnienie zostało ograniczone do terenu Syberii, która przez autorkę rozumiana jest według znaczenia geograficznego, co metodologicznie jest słuszne. Jednak miało to wpływ i znaczenie przy analizie danych liczbowych poszczególnych kontyngentów deportacyjnych, których wielkość w publikacji prawie zawsze podawana jest wyłącznie dla Syberii. Często więc brakuje porównań w kontekście i w odniesieniu do całości procesu przymusowego osiedlenia także w innych częściach ZSRR, na przykład w północnych regionach europejskiej części ZSRR czy w Kazachstanie. Autorka poniekąd nie musiała tego uwzględnić, bo przyjęty temat tego nie wymuszał, ale zwrócenie na to uwagi pozwoliłoby zobaczyć przymusowe przesiedlenia na Syberię w kontekście całego procesu deportacji sowieckich.

Książka podzielona została na 4 rozdziały o następujących tytułach: *Obszar osiedleń specjalnych i położenie „prawne” deportowanych*; *Specosiedleńcy w ekonomice Syberii*; *Rozmieszczenie kontyngentów deportowanych na osiedleniu w okresie powojennym (1945–1950)*; *Organizacja życia codziennego rodzin deportowanych. Adaptacja specosiedleńców na Syberii*.

Dzięki przyjętej strukturze pracy udało się dokonać porównawczej analizy poszczególnych grup osób przymusowo osiedlonych na Syberii w latach 1940–1950, charakterystyki i oceny prawnego statusu deportowanych, przedstawienia składu społecznego oraz ilościowego określenia opisywanego zjawiska, a także ukazania terytorialnego rozmieszczenia „specosiedleńców”.

W rozdziale pierwszym autorka zwróciła uwagę na wieloetniczny charakter Syberii i na tym tle pokazała napływ nowych grup społecznych przed II wojną światową i w czasie jej trwania, którego główną przyczyną była represyjna polityka władz sowieckich w okresie stalinizmu. Dokonała analizy jakościowej i ilościowej poszczególnych fal przymusowych przesiedleń oraz zaakcentowała społeczny i narodowościowy charakter kolejnych deportacji skierowanych na Syberię. Bardzo wartościowe okazało się tutaj obszernie omówienie statusu prawnego „specosiedleńców” oraz porównanie sytuacji prawnej poszczególnych zbiorowości. Natomiast w tej części książki autorka przyjęła za początek wojny dopiero agresję III Rzeszy na ZSRR w czerwcu 1941 r. (s. 13–14), a deportacje sprzed tego okresu określiła jako przedwojenne. Stanowisko to nie jest słuszne, chociaż wynika ze stosowania w historiografii rosyjskiej takiej chronologii dla okresu II wojny światowej. Jednak coraz rzadziej jest ono prezentowane przez historyków rosyjskich. Pewną trudność autorce sprawiło też stosowanie poprawnej terminologii odnośnie do ziem polskich anektowanych w 1939 r. do ZSRR, co przejawia się w tekście użyciem do terytorialnego ich określenia terminów: „ziemie polskie” lub wymiennie do tego „Zachodnia Ukraina” i „Zachodnia Białoruś”. W tym ostatnim przypadku z punktu widzenia polskiej historiografii nie są to określenia poprawne.

W kolejnym rozdziale scharakteryzowana została rola, jaką w życiu ekonomicznym Syberii odegrały osoby przymusowo osiedlone i przebywające na „specosiedleniu”. Zwrócono tutaj uwagę zwłaszcza na takie problemy, jak: znaczenie i rola „specosiedleńców” w rozwoju przemysłowym Syberii, charakterystyka zatrudnienia i rodzaje wykonywanej przez nich pracy, analiza wydajności pracy, problemy adaptacyjne w życiu zawodowym oraz struktura zawodowej „specosiedleńców”.

Rozdział trzeci został poświęcony kolejnym grupom ludności przymusowo osiedlonej na Syberii w latach 1945–1950. Byli to: „ounowcy”, „własowcy”, osoby przesiedlone z krajów bałtyckich (Litwa, Łotwa, Estonia), „ukazniki” i inne grupy deportowanych. Zaprezentowano zmiany, które zaszły w prawnym położeniu „specosiedleńców” po 1945 r. oraz konsekwencje wynikające z nowych przepisów prawa sowieckiego, a także charakteryzowano sposoby wykorzystania nowych grup deportowanych w gospodarce Syberii.

W ostatnim rozdziale publikacji omówiono życie codziennego i problemy adaptacyjne „specosiedleńców” w nowych miejscach zamieszkania. Skupiono się tutaj na porównaniu sytuacji bytowej poszczególnych grup deportowanych, w tym przede wszystkim na: warunkach mieszkaniowych, skuteczności i problemach z zaopatrzeniem, relacjach z miejscową ludnością oraz z władzami lokalnymi, źródłach dochodów i wynagrodzeniu za pracę, sytuacji zdrowotnej itd. Poddano analizie takie zagadnienia, jak: rozrodczość, pomoc medyczna i materialna ze strony władz sowieckich oraz sytuacja dzieci, inwalidów i osób starszych. Przedstawiono i oceniono również podstawowe czynniki (indywidualne, państwowe, społeczne) wpływające na procesy adaptacyjne, a zwłaszcza: funkcje i znaczenie rodziny, działalność państwa oraz organów władzy i administracji sowieckiej, a także kontakty i relacje z miejscową ludnością.

Główny materiał źródłowy, który posłużył do przeprowadzenia analizy i przygotowania publikacji książkowej, to źródła przechowywane w Krasnojarsku w Archiwum Państwowym Kraju Krasnojarskiego oraz Oddziale Zbiorów Specjalnych i Rehabilitacji Centrum Informacyjnego Państwowego Zarządu Spraw Wewnętrznych Kraju Krasnojarskiego. Autorka nie dokonała natomiast kwerendy w innych archiwach Syberii. W pewnym stopniu ten brak rekompensuje to, że zbiory z archiwów w Krasnojarsku są jednymi z najobszerniejszych na temat zjawiska przymusowego osiedlenia. Ponadto ważne stało się wykorzystanie źródeł przechowywanych w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie oraz literatury przedmiotu (przede wszystkim rosyjskiej) i edycji źródeł. W przyszłości należałoby jednak uzupełnić kwerendę archiwalną, a także zwrócić większą uwagę na odwołanie się do relacji i wspomnień świadków wydarzeń. Umożliwiłoby to szersze przedstawienie indywidualnych i rodzinnych losów osób przymusowo przesiedlonych oraz pozwoliłoby na szerszą konfrontację i weryfikację sowieckich źródeł kancelaryjnych. Dalsze poszukiwania archiwalne na Syberii przyniosą więc zapewne nowe materiały, które umożliwią poszerzenie badań nad losami i życiem codziennym „specosiedleńców”.

Podsumowując, należy stwierdzić, że autorka na przykładzie Syberii opisała funkcjonowanie systemu „specjalnego osiedlenia” jako specyficznej organizacji życia społecznego kilkuset tysięcy osób, których pracę i życie podporządkowano wypełnianiu określonych zadań gospodarczych. Jednocześnie wykazała, że był to system

o określonych celach wychowawczych i oświatowych, podporządkowany ścisłemu i rozbudowanemu nadzorowi organów władzy i systemu represji, w tym między innymi NKWD. Ponadto zaakcentowała i przedstawiła wzajemne interakcje pomiędzy nowymi grupami ludności przymusowo osiedlonej na Syberii a jej mieszkańcami. Prezentowana książka ma charakter pogłębionej analizy historyczno-socjologicznej i z tego względu zasługuje na uwagę badaczy zajmujących się tematem przymusowych przesiedleń ludności w ZSRR w XX w.

Anna Zapalec

Irina W. Nam, *Nacyonalnyje mienszynstwa Sibiri i Dalniego Wostoka na istoriczeskom pierielomie (1917–1922 gg.)*,

Tomsk 2010, ss. 499

Odległa od naszej części Europy o kilka tysięcy kilometrów Syberia oraz rosyjski Daleki Wschód do tej pory jawią się jako miejsca szczególne. Polacy poznawali ją od zarania związków z Rosją. Również inne narody zamieszkujące Europę Wschodnią mają w swej historii tematy, które nawiązują do dziejów Syberii. Rosyjska obecność na tym obszarze została zapoczątkowana *de facto* w 1552 r. podbojem przez Iwana IV Groźnego Chanatu Kazańskiego, a później ekspedycją Kozaków Jermaka Timofiejewicza, która rozbiła Chanat Syberyjski i w październiku 1582 r. dotarła nad Irtysz. Otwarcie drogi dalszej ekspansji rosyjskiej stało się początkiem wielowiekowego okresu podboju i kolonizacji ziem zauralskich przez Rosję. Do końca XVI w. Syberia była krainą słabo zaludnioną. Po przyłączeniu jej do Rosji zaczął tu napływać potok ludności, który wydatnie się zwiększył po wybudowaniu ponad 7 tysięcy kilometrów linii Kolei Transsyberyjskiej. Według spisu powszechnego Rosji z 1897 r. — co prawda nie do końca obiektywnego — spośród 5 760 169 mieszkańców Syberii aż 84,9 % stanowiła ludność z europejskiej części Rosji, spośród której 95% to Rosjanie. Wśród autochtonów najliczniejsi byli Buriaci i Jakuci, nieco mniej liczyli Turcy altajscy i Tatarzy. Ludność autochtoniczna dominowała wówczas tylko na samej północy i północnym wschodzie Syberii oraz w guberni jakuckiej. Wśród pozostałej ludności znaczny odsetek stanowili Polacy, którzy w większości przybyli na wspomniany obszar nie z własnej woli — byli to zesłańcy polityczni lub ich rodziny. Szczególnie intensywny ich napływ miał miejsce po upadku powstania styczniowego. Sytuacja zaczęła się zmieniać na początku XX w. Nastąpił wtedy napływ ludności chłopskiej — w związku z reformami Stołypina — w liczbie blisko trzech milionów, jak też fachowców i specjalistów do szybko rozwijającego się na tym obszarze przemysłu, handlu i innych działów gospodarki rosyjskiej. Motorem zmian gospodarczych w tej części carskiej Rosji stała się zwłaszcza budowa Kolei Transsyberyjskiej. Wśród napływających rzesz ludzkich znaleźli się Polacy szukający na tym odległym od ojczyzny obszarze miejsca do godnego i stabilnego życia. Oprócz nich byli też zesłańcy polityczni, zwłaszcza uczestnicy wydarzeń rewolucji 1905 r.